

ERFGOED BRUSSEL

Een publicatie van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest

EXTRA NUMMER
2013

HET ERFGOED SCHRIJFT ONZE GESCHIEDENIS

ERFGOED BRUSSEL

HET ERFGOED SCHRIJFT
ONZE GESCHIEDENIS

Een publicatie van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest

**DE GEBOORTE
VAN BRUSSEL**
VAN DE PREHISTORIE
TOT DE 13DE EEUW

De vroegste ontwikkeling van Brussel

1000 - 1300

PAULO CHARRUADAS

Doctor in de geschiedenis, kunstgeschiedenis en archeologie, Université Libre de Bruxelles

“En d’autres termes je crois que la meilleure manière de faire de l’histoire urbaine ce n’est pas de partir de la ville mais de la région”*

Fernand Vercauteren, 1967.

Wanneer de stad Brussel voor het eerst in een tekst wordt vermeld, aan het prille begin van de 11de eeuw, is ze geen entiteit die zomaar uit het niets is opgedoken, als een *deus ex machina*. Brussel ontstond in een gebied dat reeds bewoond was en reeds grotendeels was vormgegeven door haar bewoners. De kenmerken van dit gebied beïnvloedden, bepaalden of structureerden op hun beurt een aantal stedelijke ontwikkelingen. De stad was het kind van haar territorium voordat ze, eenmaal ze een zeker politiek, economisch en demografisch ontwikkelingspeil had bereikt, een gewestelijke hoofdstad werd die op haar beurt haar territorium zou beïnvloeden, bepalen en structureren. Brussel, zijn geschiedenis en zijn erfgod mag dus niet als een losstaand gegeven beschouwd worden maar moeten in een bredere context geplaatst worden.

HET ONTSTAAN VAN BRUSSEL

De Brusselse historische traditie was lange tijd gebaseerd op de thesissen dat de stad ontstond na de vestiging van een *castrum* op een van de eilandjes in de Zenne door de hertog van Neder-Lotharingen, Karel van Francië, de laatste afstammeling van de Karolingische dynastie. Zijn komst, ingegeven door militaire motieven, zou aan het gehucht, dat al uit de Merovingische tijd (500-750) stamde en rond de Sint-Michielskerk lag, een impuls hebben gegeven die het, gekoppeld aan de ontwikkeling van belangrijke handelsactiviteiten, tot een stad zou omvormen. Deze visie is echter gebaseerd op latere en weinig betrouwbare teksten en moet worden herzien. De tekst die Georges Despy in 1996 in de *Bulletins de l'Académie Royale de Belgique* publiceerde, maant aan om de schaarse vermeldingen die van vóór het jaar 1000

.....
Crypte van de collegiale kerk van Sint-Pieter en Sint-Guido, Anderlecht (© KIK-IRPA, Brussel).

dateren en die de Brusselse historici tot dan zonder enig voorbehoud hadden aanvaard met de grootste omzichtigheid te benaderen.

Volgens de huidige stand van zaken is Brussel ontstaan als een agglomeratie vanuit de landbouw die vanaf de 8ste eeuw een snelle vlucht nam. De eerste betrouwbare tekst die melding van haar maakt dateert uit de jaren 1015-1020: de jonge stad wordt omschreven als een *portus*, een laad- en losplaats aan de oevers van de Zenne, wellicht verbonden met een of meer woongebieden waarvan we de plaats tot op heden niet hebben kunnen bepalen. Niet lang nadien lijkt er zich een vorstelijke macht (de graven van Leuven, de toekomstige hertogen van Brabant) te hebben gevestigd. Waarom? Wellicht zitten de dynamiek en vitaliteit van de *portus* en het omringende platteland daar voor iets tussen. Een moeilijk te interpreteren document, de schenkingsakte van Sint-Pieters-Leeuw (waarvan het deel dat ons interesseert uit 1050-1100 dateert), illustreert in elk geval de aantrekkingskracht die de *portus* Brussel op zijn omgeving uitoefende. De tekst leert ons dat de boeren op dit domein door hun heer werden verplicht graan naar Brussel te transporteren, waar het via een brug of een ponton op schepen werd overgeladen.

De rol die de handelsstromen en -routes hebben gespeeld in het ontstaan van Brussel blijft moeilijk te achterhalen, terwijl de historische traditie dit nu juist aangeeft als een belangrijke factor. Een noord-zuidas, (wegverkeer, en rivierverkeer over de Zenne), die vrij oud zou zijn, verbond Brussel met de vruchtbare graangronden van zuidelijk Brabant en Henegouwen. Hoe dan ook, door de aanleg van de *portus* en de groeiende dynamiek van het gewest werd Brussel in een handelsstroom van oost naar west opgenomen. Het gaat om de befaamde verkeersweg tussen twee opkomende handelscentra in Noord-Europa, Vlaanderen en het Rijnland. *Intra muros* heeft men deze route kunnen identificeren als de latere *Steenwech*, waarvan de naam aangeeft dat het om een van de eerste geplaveide wegen van de stad ging (de huidige

Naamsestraat, Magdalenasteenweg, Grasmarkt, Kiekenmarkt, Sint-Katelijnestraat en Vlaamsesteenweg, en *extra muros* de Elsensesteenweg en de Gentsesteenweg).

In de 11de-12de eeuw vermeldde teksten verscheidene zones waaruit we kunnen afleiden dat Brussel toen uit een min of meer losse groep van woonkernen bestond. Historici duiden dit fenomeen als het 'polynucleaire' karakter van middeleeuwse steden in ontwikkeling. Het verstedelijkingsproces verliep stapsgewijs: vanuit het ontstaan van woonkernen die nadien werden uitgebreid, om uiteindelijk een dichtbevolkte en afgebakende fysieke agglomeratie te worden.

Naast de kern rond de *portus*, die omstreeks 1015-1020 gekend was en misschien aan een Sint-Gorikskerk verbonden was, was er ook de heerlijkheid op de Coudenberg. Deze kern werd in een eerste fase wellicht door een plaatselijke familie ontwikkeld en zou met de komst van de graven van Leuven al gauw in omvang verdubbelen. Bijna simultaan werd door dezelfde macht, midden 11de eeuw, een kapittel opgericht van seculiere kanunniken binnen de Sint-Michielskerk. Archeologische opgravingen onder de Sint-Michiël en Sint-Goedelekathedraal, hebben nog een romaanse crypte aan het licht gebracht waarin het reliekschrijn van de heilige Goedele werd bewaard. Misschien bevond er zich ook een woonkern op de plaats die nu bekendstaat als het Oud Korenhuis, daar waar de huidige Hoogstraat uitmondt. (Dit valt af te leiden uit de aanwezigheid van keramiekfragmenten uit de 10de eeuw). Ten zuiden van deze kern werd aan het begin van de 12de eeuw een wijk gepland, hoofdzakelijk bestemd voor textielproductie, rond de door de hertog van Brabant gestichte Onze-Lieve-Vrouwekapel - de huidige Marollenwijk. De kaart van Jacob van Deventer van midden 16de eeuw geeft ons een goed beeld van deze jonge wijk, toen wellicht ook de ontwikkeling van een handelswijk rond de Sint-Niklaaskerk begon. Archeologen ontdekten oude delen van dit gebedshuis, die uit de 12de eeuw zouden kunnen stammen. Tot slot ontwik-

kelde zich eind 12e eeuw nabij de *portus* een bescheiden woonkern rond de Sint-Katelijnekapel. Deze kapel behoorde tot de parochie Sint-Jans-Molenbeek, die op de westflank van de Zennevallei lag, langs de *Steenwech*.

Zo zien we ook hoe de stad vorm krijgt vanuit een dichotomie die nog altijd bestaat: in de vallei bevonden zich de handelsvestigingen die met de gemeentelijke macht verbonden waren, op de heuvels de residenties van de vorstelijke macht en haar vertegenwoordigers. Het dient ook gezegd dat de stedelijke complexiteit niet langer toelaat dat men - zoals tot voor kort al te vaak gebeurde - de studie ervan beperkt tot deze van het oorspronkelijke centrum of van de kerk die als de oudste van de stad werd beschouwd. Het onderzoek naar de bakermat van Brussel moet worden vervangen door het onderzoek naar de talrijke vestigingen - waarvan sommige met elkaar wedijverden en andere elkaar aanvulden - die ervoor hebben gezorgd dat Brussel zich ontwikkelde van een groep dorpen tot een echte stedelijke agglomeratie.

KERKEN EN EEN STADSOMWALLING

Vanuit erfgoedkundig oogpunt is nog weinig te merken van de vestiging van de stad en de omliggende dorpen tussen de 8ste en de 12de eeuw. We vermelden al de morfologische overblijfselen en de resten van wegen die we enkel nog terugvinden in de bewaard gebleven oude dorpskernen van bepaalde gemeenten. In Brussel zelf is al even weinig bewaard. In de Kapellewijk (de Marollen) bestaat nog een deel van het oude wegennet, hoewel dit tijdens de 19de-20ste eeuw werd aangetast bij de bouw van het Justitiepaleis, de aanleg van de Blaesstraat en de Noord-Zuidverbinding (afb. 1). Wat de architectuur betreft behoren de overblijfselen van vóór de 14de eeuw vooral tot het monumentaal erfgoed. Er zijn immers alleen belangrijke gebouwen bewaard, religieuze (parochie- en collegiale kerken) of militaire (talrijke overblijfselen van muren van de eerste stadsomwalling).

Afb.1

VAN DEVENTER, J., Atlas des villes des Pays-Bas, kaart 15: Brussel, 1550. Detail van de jonge handelswijk in de Marollen ten zuiden van het Oud Korenhuis (© KBR).

DE CRYPTEN VAN BRUSSEL EN ANDERLECHT

EEN STAD EN
EEN DORP IN DE
KENTERING TUSSEN DE
11DE - 12DE EEUW?

Tijdens de tweede helft van de 11de eeuw werden in de regio Brussel twee belangrijke kanunnikenkapittels opgericht: het eerste in Brussel (de toekomstige kathedraal van Brussel), in de Sint-Michielskerk gevestigd op de Treurenberg, een van de kernen waaruit de stad zich zou ontwikkelen; het tweede in Anderlecht, in de parochiekerk Sint-Pieter.

Het eerste kapittel werd gesticht door de hertog van Leuven, Lambert II Balderik. Hij liet er de relikwieën van een heilige genaamd Goedele (afb. 1 en afb. 2) naar overbrengen. Goedele was afkomstig uit Hamme bij Wommel en lag begraven in het klooster van Moorsel (Oost-Vlaanderen). Dit was geen louter vrome daad; Lambert II wou op die manier inspelen op de uitzonderlijke bloei van de relikwieënverering en de bedevaarten die ermee gepaard gingen. Michiel (Michaël) waaraan de kerk gewijd was, is immers een aartsengel waarvan uiteraard geen relikwieën bestaan. Door de overdracht kon de kerk in belang toenemen, zeker na het opstellen van een *vita*, een tekst met een beschrijving van haar leven, haar verdiensten en haar vermogen om bij God tussenbeide te komen ten gunste van de gelovigen – de belangrijkste kwaliteit die toen van heiligen werd verwacht. Dit ging gepaard met de bouw tijdens de tweede helft van de 11de eeuw van een crypte onder de eerste kapittelkerk, waarin het reliekschrijn van Goedele werd ondergebracht. Tijdens opgravingen in de jaren 1990 werd de crypte over een hoogte van bijna 2 meter blootgelegd in de ondergrond van de kathedraal. Doordat de crypte vanaf 1225 was opgevuld, bleven sommige zones met bepleisterde afwerking bewaard, met verscheidene honderden graffiti die er waren aangebracht door de pelgrims die Goedele kwamen vereren.

De situatie in Anderlecht is in verscheidene opzichten vergelijkbaar. Daar werd enkele jaren later, omstreeks 1076-1078, een kapittel gesticht door dame Renilde, echtgenote en weduwe van Folcard, heer van Anderlecht. Ook hier ging de oprichting van dit kapittel gepaard met de komst van nieuwe relikwieën, in dit geval van de heilige Guido. En net zoals

in Brussel werd ook hier tijdens de tweede helft van de 11de eeuw een nieuwe kerk gebouwd, met een crypte waarin de relikwieën zouden worden bewaard. Sint-Pieter (Petrus), aan wie de kerk van Anderlecht is gewijd, was een heilige die een groot aanzien genoot in de middeleeuwen, maar zijn relikwieën waren zeldzaam. Het was dan ook makkelijker om Guido, die uit Laken afkomstig was maar in Anderlecht stierf, te herontdekken en een ereplaats te geven. Net als bij Goedele moest de *vita* van Guido bijdragen tot de promotie van Anderlecht en via een populaire bedevaart het belang en het prestige van de gemeente bevorderen (afb. 3 en afb. p. 18).

De studie van beide crypten heeft verrassende overeenkomsten in termen van typologie en verhoudingen aan het licht gebracht. Allebei behoren ze tot de groep van de hallercrypte, wellicht half ondergronds. In Anderlecht zou dit kunnen blijken uit de aanwezigheid van kleine bovenvensters en in Brussel uit de archeologische reconstructie van de romaanse kerk, die op een verhoogd koor wijst. De binnenafmetingen verschillen nauwelijks van elkaar: de crypte van Brussel was 13,20 x 12,50 m groot, tegenover 13,50 x 11,50 m voor die van Anderlecht. De twee crypten hebben een plattegrond met drie beuken: twee smalle zijbeuken die uitmonden in een halfronde apsis (niet goed zichtbaar in Anderlecht na latere aanpassingen) en een bredere middenbeuk die eindigt in een veelhoekige apsis met drie vlakken. In het geval van Sint-Goedele versierde een halfronde apsis het middenvlak van de veelhoekige apsis. In Anderlecht werd het middenschip afgesloten door een koorafsluiting met drie vlakken. Vier pijlers met vierkante kern in Anderlecht en twee in Brussel scheiden de wandelgang (de zijbeuken) van de crypte zelf (het middenschip). Die crypte is dan weer opgedeeld in drie kleine beuken, door twee rijen van drie zuilen in Anderlecht en twee zuilen in Brussel. Voor Anderlecht rijst de vraag of de huidige koorafsluiting met drie vlakken origineel is dan wel het gevolg van een verbouwing. De plattegrond van de Brusselse crypte noopt tot deze tweede hypothese, net als de vergelijking met de crypte van Orp-le-Grand, waar de koorafsluiting met drie vlakken een latere verbouwing is gebleken. Daarnaast oordeelde Frans Doperé, deskundige in de steenhouttechnieken, recent dat de koorafsluiting met drie vlakken in Anderlecht tot stand kwam tijdens een derde bouw-fase, die noodzakelijk was geworden door de bouw van het gotische koor begin 15de eeuw. De eerdere toestand, die misschien een koorafsluiting omvatte die verwant was aan die van Sint-Goedele, zou zijn ontstaan tijdens een tweede fase. Deze vertrok van een oorspronkelijke vierkante, niet-overwelfde crypte, die dus misschien vóór het derde kwart van de 11de eeuw zou kunnen worden gedateerd.

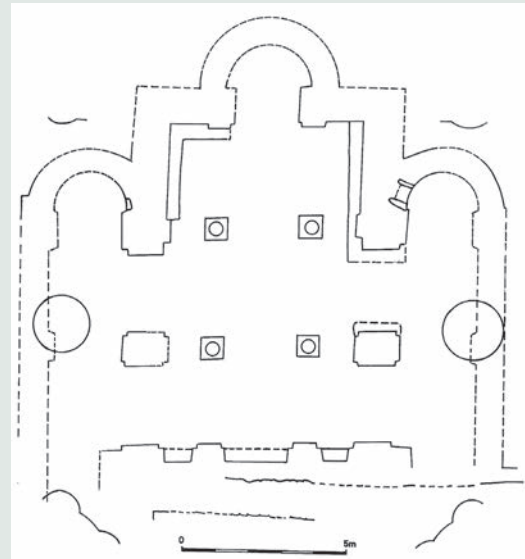
Hoe dan ook, deze vergelijking is leerrijk omdat ze aantoont hoe aan de vooravond van de bloei van de stad in de 11de eeuw twee vrij vergelijkbare bevolkingskernen, die respectievelijk naar de stad en het platteland zouden evolueren, een ware religieuze en symbolische wedstrijd uitvochten. Ze moet ons ertoe aanzetten het erfgoed in de mate van het mogelijke in zijn volledige ruimtelijke en stedenbouwkundige context te plaatsen en elke anachronistische interpretatie van de huidige toestand te schuwen, want die scheidt enkel een retrospectieve illusie.

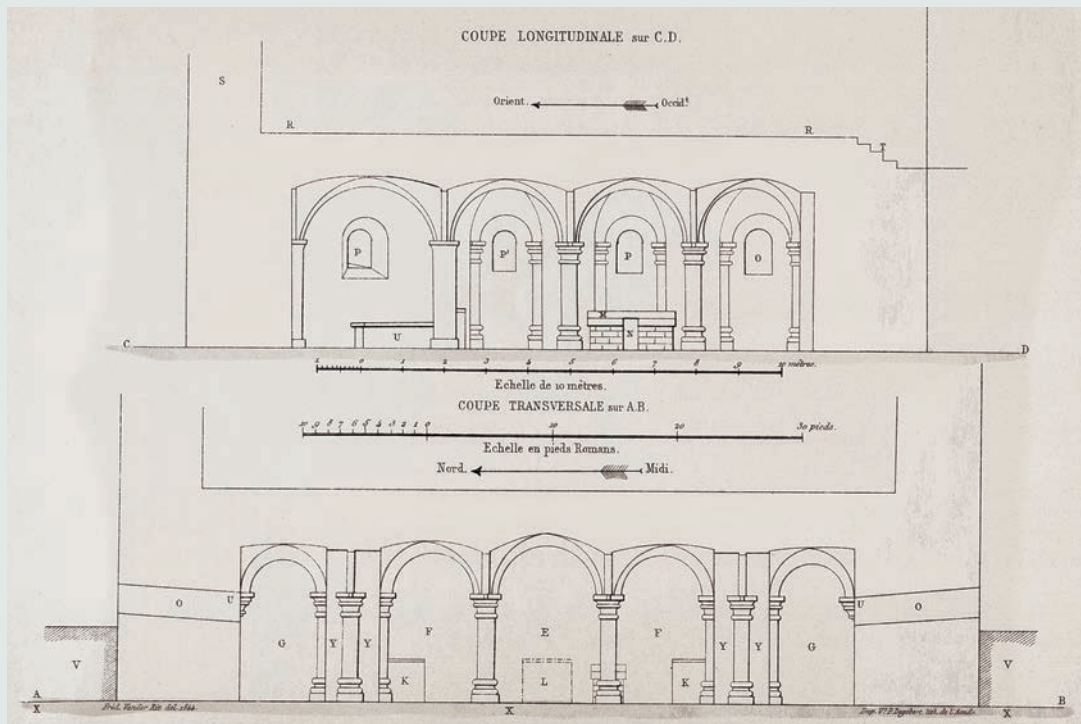
Afb. 1

Foto met strijklucht van de sgraffiti op de zuidmuur van de centrale apsis in de crypte van de Sint-Goedelekerk (© SRAB).

Afb. 2

Plattegrond van de crypte van de Sint-Goedelekerk (© SRAB).

Afb. 3

Doorsneden van de crypte van de collegiale kerk van Sint-Pieter en Sint-Guido, Anderlecht (VAN DER RIT, J.-F., Etude archéologique, architectonographique et iconographique sur l'église souterraine d'Anderlecht-lez-Bruxelles, Brussel, 1844, pl. II en III, © SAB).

DE BRUSSELSE KERKEN IN DE 11DE-13DE EEUW: EEN RIJK ERFGOED DAT HERBEKEKEN DIENT TE WORDEN

In de negentien gemeenten van het gewest bestaan de overblijfselen uit deze periode uit een reeks al dan niet goed bewaarde landelijke en stedelijke kerken, evenals enkele romaanse elementen die in recentere bouwwerken zijn geïntegreerd. Belangrijk te vermelden is dat de kerken of hun restanten geen fundamentele verschillen vertonen naargelang ze zich in de stad of in de rand bevinden. Er zijn weliswaar contrasten, vooral qua verhoudingen en typologie, maar die hebben vooral te maken met enerzijds het hiërarchisch belang van de kerk (parochiekerken, collegiale kerken, priorij- of abdijkerken), en anderzijds de economische en maatschappelijke omstandigheden waarin deze stedelijke en landelijke ruimtes zich ontwikkelden. Rond de stad Brussel zijn enkele kleine, eenvoudige romaanse parochiekerken bewaard die de bescheidenheid weerspiegelen van de gemeenten die ze oprichtten. Het historische grondgebied van de stad (de Vijfhoek) bevat dan weer voorbeelden van een meer monumentale architectuur, doorgaans in latere stijlen, met onder meer een omvangrijke gotische productie. Afgezien van rampen en gedeeltelijke verbouwingen bleven in de meeste omliggende dorpen de stenen kerken, die vanaf de 11de-13de eeuw werden gebouwd, en vooral hun westertorens, bewaard. Voor een landelijke parochiegemeenschap betekende de financiering van een kerk een zware investering, doorgaans over een lange periode. De aanpassingen zijn dus vaak van veel latere datum, vooral uit de moderne tijd.

Er zijn echter uitzonderingen te melden. Zo werd in de dorpskern van Anderlecht de parochiekerk, als zetel van een belangrijke heerlijkheid in de middeleeuwen, al eind 11de eeuw aangevuld met een kanunnikenkapittel door de plaatselijke heren, die grote bedragen konden investeren in prestigieuze bouwwerken. Vorst, de zetel van een belangrijke benedictijnenab-

dij, kreeg een parochiekerk, Sint-Denijs, die een opmerkelijke vermenging van stijlen vertoont. Op de zuidflank van het huidige gotische koor is er een romaans deel, namelijk een stuk muursegment van een tiental meter. Dit is een overblijfsel van de parochiekerk die werd ingewijd tussen 1138 en 1152, en ca. 1193 werd aangevuld met de romaanse Sint-Alenakapel, nu grotendeels vervangen door een gotische kapel uit de 15de-16de eeuw. Anderzijds is er de aanzet van een schip dat met zijn koolbladkapitelen de gotiek aankondigt. In Laken bouwde de parochiegemeenschap in de tweede helft van de 13de eeuw een nieuwe kerk in gotische stijl, waarvan nu enkel nog het koor is bewaard, gelegen op de gemeentelijke begraafplaats.

De vervanging van 'ouderwetse' kerken door kerken met nieuwe gotische vormen gebeurde systematischer in de stad, wellicht omdat de kerken er grotere en rijkere parochiegemeenschappen huisvestten, zo werd de Sint-Niklaaskerk in de handelswijk door vrij gegoede mensen bezocht. Vaak waren ze ook de zetel van congregaties die hun religieuze prestige in architectuur uitdrukten. De parochiale Kapellekerk, ca. 1134 gesticht door de hertog van Brabant, Godfried I, was tevens een proosdij die afhing van de abdijs van het Heilig Graf in Kamerijk (Frankrijk). Men twijfelde er hier niet aan om de rond 1135 gestichte kerk tijdens de 13de eeuw volledig te verbouwen. Het gotische koor werd de priorij, terwijl het dwarsschip - een constructie met romaanse invloeden maar met tal van gotische elementen - samen met het schip voor de parochianen werd bestemd (cf. *infra*). Belangrijk is dat het koor voor twee derden werd gefinancierd door de kerkfabriek, met andere woorden door de parochianen, en slechts voor een derde door de proosdij. Dit bewijst dat sommige bewonersgemeenschappen - hier vooral textielarbeiders - bereid waren grote bedragen neer te tellen voor het prestige van hun kerk, zelfs wanneer het gebouw niet uitsluitend door hen werd gebruikt.

De huidige Sint-Michiel en Sint-Goedelekathedraal was toen nog een oude parochiekerk, aangevuld met een collegiaal kapittel gesticht door de hertog, met andere woorden een kerk voor zowel de gelovigen als een college van twaalf kanunniken. Vanaf de 13de eeuw werden de oude romaanse Sint-Niklaaskerk en Sint-Michiel en Sint-Goedelekerk geleidelijk vervangen door gotische gebouwen. De bouwcampagne in de Sint-Michiel en Sint-Goedelekerk begon met de afbraak van het romaanse koor en de ondergrondse crypte (zie kadertekst) rond 1225, om plaats te maken voor het huidige koor met zijn kooromgang en zijkapellen.

Van de romaanse kerken in Brussel en omstreken blijven nu nog slechts enkele min of meer volledige gebouwen over, evenals talrijke overblijfselen die zijn ingewerkt in het metselwerk van recentere bouwwerken. Dit erfgoed werd nog nauwelijks bestudeerd sinds de oude studies uit de vorige eeuw van kanunnik Raymond A.G. Lemaire, zijn leerling Constant Leurs, abt Thibaut de Maisières en Victor G. Martiny. Ik benadruk dit punt omdat deze oude, hoofdzakelijk typologische en formele studies totaal voorbijgestreefd zijn op methodologisch vlak en dienen te worden vervolledigd door archeologische studies. Deze kerken waren bijna allemaal opgetrokken in witsteen uit de streek. Ze behoren tot een groep bouwwerken uit de 10de-13de eeuw die uiteenlopende invloeden hebben ondergaan.

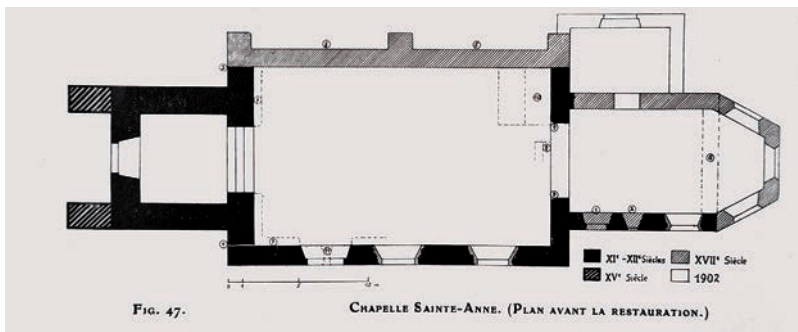
De meeste hiervan leunen duidelijk aan bij de groep kerken uit het Maasbekken, die een Germaanse invloed vertonen, gekenmerkt door de aanwezigheid van een westertoren (*Westbau* of westwerk) en een zijingang in het schip of de zijbeuken. Andere kerken - veel minder talrijk en heel slecht bewaard - vertonen dan weer de invloed van de architectuur van de Scheldevallei en de Franse school, die wordt gekenmerkt door een toegang en een toren in de middenas. Deze toren bekroonde de ruimte tussen het schip en het koor van de gebouwen zonder dwarsschip, of hij verrees

Afb. 2

Sint-Annakapel, Oudergem
(W. Robberechts © MBHG).

Afb. 3

Plattegrond van de Sint-Annakapel, Oudergem (LEURS, C., Les origines du style gothique en Brabant, Brussel, Vromant, 1922, p. 66, afb. 47).

Afb. 4

Sint-Elisabethkerk, Haren, zicht waarop de latere ontwikkelingen te zien zijn (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

Afb. 5

Sint-Lambertuskerk, Sint-Lambrechts-Woluwe (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

Afb. 6

Collegiale kerk van Sint-Pieter en Sint-Guido, Anderlecht (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

Afb. 7

Sint-Agathakerk, Sint-Agatha-Berchem (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

Afb. 8

Sint-Vincentiuskerk, Evere (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

Afb. 9

Sint-Clemenskerk, Watermaal-Bosvoorde (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

Afb. 10

Sint-Niklaaskerk, Neder-over-Heembeek (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

boven het kruis van het dwarsschip. Om meer inzicht te krijgen in de problematiek van deze invloeden moeten ze opnieuw bestudeerd worden.

In de eerste groep hebben de gebouwen een eenvoudige rechthoekige plattegrond van het zaalkerktype, oorspronkelijk zonder dwarsschip, met een platte koorafsluiting of apsis en een zijingang. Een zware, bijna blinde westertoren met slechts smalle muuropeningen, soms louter schietgaten, domineert het geheel. Het hoofdvolume van het schip wordt verlicht door smalle hoge vensters met afgeschuinde dagkanten en wordt geritmeerd door vierkante pijlers die de eventuele zijbeuken scheiden van het centrale schip onder houten plafond. De decoratieve behandeling vertoont een grote eenvoud in de indeling van de volumes en in de gebeeldhouwde afwerkingen. Deze typologie treffen we aan in verscheidene kerken uit de Leuvense regio, zoals de Sint-Pieterskerk van Bertem, die voor velen als het typevoorbeeld geldt.

Een goed voorbeeld van deze typologie in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is de Sint-Annakapel in Oudergem. De westertoren, met schietgaten en boogvormige romaanse vensters en centrale ingang, en het kleine schip (10,75 x 6,20 m) met zijn vlakke koorafsluiting zouden uit de 11de of de 12de eeuw kunnen dateren (afb. 2 en 3). Het is echter nog steeds wachten op een grondige studie van dit kleine gebouw, dat in 1915-1917 ingrijpend werd gerestaureerd door kanunnik Lemaire. Hij paste er het principe van eenheid van stijl toe en verwijderde alle elementen die van na de romaanse tijd werden beschouwd. Op basis van de toren, de zuidermuur van het schip, het koor, de stijlen van de triomfboog en het eerste venster aan de zuidkant liet hij de rest van het gebouw reconstrueren. Een ander voorbeeld is de Sint-Elisabethkerk in Haren, met haar massieve, 9 meter brede toren met een schietgat in de westmuur. In het schip van de huidige kerk getuigt een fragment van de oude waterlijst, in het verlengde van de zuidmuur van de toren, van de toestand van de kerk van vóór of tijdens

de 13de eeuw, met een eenbeukige plattegrond en een toren van dezelfde breedte (afb. 4).

Tot vóór de grote ingrepen uit de 17de, 19de en 20ste eeuw de Sint-Lambertuskerk in Woluwe (afb. 5) paste geheel in deze typologie. Dankzij een tekening uit 1553 en een opmeting van de funderingen uit 1938 weten we immers dat deze parochiekerk aanvankelijk een zware blinde toren had met slechts enkele galmgaten aan de top, naast een éénbeukig schip met een zijingang - deze elementen zijn nog bewaard als de zuidelijke zijbeuk van het schip van de neoromaanse kerk die gebouwd werd tussen 1938 en 1945 - en een vierhoekig koor met vlakke koorafsluiting.

Deze eenbeukige plattegrond evolueerde zich in veel gevallen naar een structuur met lagere zijbeuken, waardoor in bepaalde gevallen de toren beter in het volume van de kerk kon worden geïntegreerd door de zijbeuken te verlengen tot aan de toren. Voor het overige zijn er de soms imposante overblijfselen, meestal westertorens, die binnen recentere gebouwen bewaard zijn. In de gotische Sint-Pieter-en-Sint-Guidokerk in Anderlecht (afb. 6) is een romaanse crypte bewaard, terwijl in de zuidelijke kruisbeuk van het dwarsschip enkele 12de-eeuwse elementen zijn geïdentificeerd: een zijvenster aan de oostzijde en een zijmuur aan de westzijde met een kroonlijst voorzien van ruwe modillons. In Sint-Agatha-Berchem (afb. 7) zou de romaanse westertoren van de oude kerk, met zijn gekoppelde galmgaten, uit de 12de-13de eeuw kunnen dateren. In Evere (afb. 8) vormt een westertoren met een zijde van 4,80 m en met steunberen het enige overblijfsel van de romaanse kerk. In de Sint-Clemenskerk in Watermaal-Bosvoorde (afb. 9) zijn de westertoren met een zijde van 7 meter en de pijlers van het schip overblijfselen van de oude romaanse kerk die sommigen eind 10de of begin 11de eeuw dateren, na vergelijking met de kerk van Bertem. In Neder-Over-Heembeek ten slotte is de toren van de oude Sint-Niklaaskerk bewaard (afb. 10) (nu een cultureel centrum). Er is daar ook nog

de toren van de oude Sint-Petrus-en-Sint-Pauluskerk, waar in de jaren 1960 een gekoppelde muuropening verdeeld door een monolithisch zuiltje of kubusvormig kapiteel in een muur werd ontdekt.

De aanwezigheid van een al dan niet massieve toren in deze kerken is op talloze manieren geïnterpreteerd. Volgens sommigen ging het om een verdedigingstoren, een echte donjon die de plaatselijke heer bouwde om zijn onderdanen te beschermen. Nu gaan we er eerder van uit dat dit defensieve karakter en de aanwezigheid van schietgaten hoofdzakelijk symbolisch waren en dat deze torens, die vooral als klokkentoren dienden, het embleem van een niet-kerkelijke of kerkelijke landsheerlijke macht waren. Wellicht gaan ze terug op de voorbouwen van de belangrijkste Karolingische en Ottoonse kerken, waarvan de Sint-Gertrudiskerk van Nijvel een mooi Belgisch voorbeeld is. De romaanse architecten uit onze contreien baseerden zich op de bouw-schema's uit de vroege middeleeuwen en de grote koninklijke kerken. De voortzetting ervan binnen een lokale context werd vergemakkelijkt door de vraag naar een toren als embleem van macht.

Wat de tweede groep betreft, hebben we in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest geen enkel voorbeeld meer. De Kapellekerk (afb. 11) in Brussel verloor haar vieringtoren tijdens een brand in de 15de eeuw. Het hele dak brandde af en vandaag blijft enkel nog de aanzet met lisenen over. Enkel de westertoren uit de 16de eeuw bestaat nog. De kerken van Laken, Ukkel en Sint-Janter Poel in Brussel, (afb. 12a en 12b), vertoonden eenzelfde morfologie vóór hun afbraak in de periode tussen de 18de en de 19e eeuw. Misschien behoorde de parochiale Sint-Denijskerk in Vorst oorspronkelijk ook tot dit type, maar de huidige westertoren is een late constructie uit de 15de eeuw. Van deze romaanse kerk is aan de zuidkant van het huidige koor een stuk van een tiental meters met twee kleine rondboogvormige muuropeningen bewaard. Vandaag moeten we

Afb. 11

Onze-Lieve-Vrouw ter Kapellekerk, Brussel. De huidige westertoren en de voet van de kruistoren (A. de Ville de Goyet, 2013 ©MBHG).

Afb. 12a

Sint-Pieterskerk, Ukkel.
Verdwenen. Uittreksel uit
de Kaart van de Goederen
van het Sint-Janshospitaal,
1711 (AOCMWB, Fonds van
het Sint-Janshospitaal, nr. 51
© OCMW, Brussel).

Afb. 12b

Onze-Lieve-Vrouwekerk, Laken.
Gedeeltelijk verdwenen
(enkel het koor bestaat
nog). Uittreksel uit de Kaart
van de Goederen van het
Sint-Janshospitaal, 1711
(AOCMWB, Fonds van het
Sint-Janshospitaal © OCMW,
Brussel).

Afb. 13

Onze-Lieve-Vrouw ter Kapellekerk, Brussel.
Binnenzicht van het dwarschip en het koor
(M. Vanhulst, 2012 ©MBHG).

al buiten de grenzen van het gewest kijken om nog dergelijke bouwwerken te vinden, bijvoorbeeld in het noorden en noordoosten, in Diegem, Huldemberg, Everberg, Nederokkerzeel, Zaventem, of in het westen, in Asse, Sint-Martens-Bodegem of Sint-Kwintens-Lennik.

In Brabant, zoals trouwens ook in andere streken, verliep de overgang van de romaanse naar de gotische stijl traag en in wisselwerking. Sommige vroegere auteurs gebruikten de term 'overgangsstijl' of 'romaans-gotische' stijl voor deze trage evolutie, die vanaf eind 12de eeuw en in de eerste helft van de 13de eeuw werd gekenmerkt door de toepassing van enkele gotische elementen (spitsboog, ribgewelven, koolbladkapitelen, halfzuiltjes) in gebouwen in romaanse stijl. De gotiek deed pas echt haar intrede vanaf de tweede helft van de 13de eeuw. De Onze-Lieve-Vrouw ter Kapellekerk getuigt van deze evolutie. Ze heeft een bewaarde viering en een dwarschip (afb. 13 en afb. 3 p. 40) in een gemengde stijl, gebouwd in de eerste helft van de 13de eeuw - met bijvoorbeeld een combinatie van typisch romaanse kruis-

vormige zuilen en gebroken bogen en halfzuiltjes die veeleer tot de gotiek behoren - terwijl het koor uitgesproken gotisch is en tussen 1250 en 1275 werd gebouwd. Ook de oude kerk van Laken, die rond 1275 werd opgetrokken en waarvan enkel het koor is bewaard - het is nu de kapel op de gemeentelijke begraafplaats - vertoont een duidelijk gotische stijl met lancetboogvormige muuropeningen, steunberen met pinakel en waterspuwers, hoewel een blinde boogvormige deur nog stilistisch herinnert aan de 'provoostpoort' in de noordmuur van het gotische koor van de Onze-Lieve-Vrouw ter Kapellekerk.

HET BELANG VAN DE EERSTE STADSOMWALLING

Tot de meest kenmerkende infrastructuur van de steden van het ancien régime - zowel bouwkundig als visueel - behoren ongetwijfeld de stadsomwallingen. Terwijl Brussel vóór de 13de eeuw een al dan niet georganiseerd geheel van woonpolen vormde - een reeks aan elkaar palende, soms ook met elkaar concurrerende dor-

pen - verleende de bouw van de eerste stadsomwalling de stad haar eerste ruimtelijke en stedenbouwkundige samenhang. Het is niet bekend hoe de verdediging van de stad gebeurde vóór de bouw van deze muur, die door archeologisch onderzoek in de loop van de 13de eeuw wordt gesitueerd. Dit voor zijn tijd indrukwekkende bouwwerk had een omtrek van 4 kilometer en omsloot de belangrijke bevolkingscentra van de stad.

De vestingmuur behoort tot het model van de omwalling op booggewelf - een vrij courante typologie in onze contreien - en was een echt monument van aarde en steen (afb. 14). De funderingen waren in een kunstmatige ophoging ingegraven en bestonden uit vierhoekige brugpijlers die op een tussenafstand van 4 meter stonden en via bogen met elkaar verbonden waren. Bovengronds was er een vestingmuur (de *courtine* of weermuur) voorzien van schietgaten en bekroond door een reeks bogen waarop een weergang rustte, beschermd door een borstwering met kantelen. Een veertigtal halfronde torens maakte de zijdelingse controle (flankering) van de

Afb. 14

Eerste stadsomwalling,
Cellebroersstraat, Brussel
(M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

weermuren mogelijk. Tot slot verze-kerden zeven hoofdoorten en vijf sluipdoorten de toegang tot de ruimte *intra muros*. Omheen de hele omwalling lag een gracht, die enkel in de benedenstad gevuld was met water. We benadrukken het enorme volume steen en mortel dat voor een dergelijk bouwwerk nodig was.

Met de bouw van een tweede stadsomwalling in de 14de eeuw en de geleidelijke demilitarisering van de eerste omwalling - zonder dat die echter systematisch werd ontmanteld - tussen de 16de en de 18de eeuw werd haar structuur beetje bij beetje in het latere stadsweefsel opgenomen. Dat verklaart waarom we her en der nog sporen van de omwalling in het stratenet aantreffen, naast verscheidene bovengrondse overblijfselen in het stadscentrum. Soms gaat het om een bescheiden weermuur, soms zijn deze overblijfselen ook monumentaler: de toren in de Villersstraat en zijn muurvlak, de 'Anneessens'-hoektoren aan de Keizerslaan, de Zwarte Toren aan het Sint-Katelijneplein,...

NOOT

*VERCAUTEREN, F., *Conceptions et méthodes de l'histoire urbaine médiévale*, Cahiers Bruxellois, 12, 1967, p. 137. Vert.: Ik meen, met andere woorden, dat de beste manier om stads-geschiedenis te schrijven is uit te gaan van het gewest en niet van de stad.

BIBLIOGRAFIE

Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, vol. 1-24, Brussel, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 1992-2011: CABUY, Y., DEGRE, S., LEUXE, F. et al. (1992-1997); GUILLAUME, A., MEGANCK, M. (2004-2011).

Autour de la première enceinte. Rond de eerste stadsomwalling, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel, 2001 (Archeologie in Brussel, nr. 4).

BARRAL I ALTET, X., *Belgique romane*, abbaye Sainte-Marie de la Pierre-qui-Vire, 1989 (La nuit des temps, nr. 71).

BONENFANT, P.-P., 'Op zoek naar de oudste vormen: romaans of pre-romaans?', in:

BRAL, G.J. (red.), *De kathedraal van Sint-Michiël en Sint-Goedele*, Lannoo, Tielt, 2000, pp. 59-71.

BRIGODE S., 'Les fouilles de la collégiale Sainte-Gudule à Bruxelles. Découverte de l'avant-corps occidental de l'époque romane', *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, 42, 1938, pp. 185-215.

CHARRUADAS, P., 'Brussel en zijn gemeenten. De wording van een gewest', in: Jaumain, S. (red.), *De erfgoedbibliotheek van de Brusselse gemeenten*, Lannoo-Dexia, Brussel, 2009, pp. 12-50.

CHARRUADAS, P., 'Les premiers siècles de l'histoire de Bruxelles (XIe-XIIIe siècles). La perspective des rapports ville-campagnes', *Cahiers bruxellois. Revue d'Histoire urbaine*, 41 (2009-2010), 2009, pp. 31-42.

DEGRAEVE, A., DEMETER, S., DEVOS, Y., MODRIE, S., VAN BELLINGEN, S., 'Brussel vóór 1200: een archeologische bijdrage', in: DEWILDE, M., ERVYNCK, A., BECUWE, F. (red.), *Cenulae recens factae. Een huldeboek voor Johnny De Meulmeester*, Academia Press, Gent, 2010, pp. 141-157 (Jaarboek Abdijmuseum Ten Duinen 1138 - Novi Monasterii, nr. 10).

DELÉHOUEZÉE, J. et al., *Architecture romane en Belgique*, Racine, Brussel, 2002 (Architecture en Belgique).

DESPY, G., 'Un dossier mystérieux: les origines de Bruxelles', *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique (Classe des Lettres)*, VIII, 1997, pp. 241-303.

DEVOS, Y., FECHNER, K., 'L'archéologie du paysage', in: *Région de Bruxelles-Capitale. L'archéologie du Néolithique à la Révolution industrielle*, Mardaga, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel-Luik, 2002, pp. 69-70.

DE WAHA, M., 'à propos de l'influence de l'architecture bourguignonne en Brabant. L'église abbatiale de Villers', *Bulletin de la Commission royale des Monuments et Sites*, 6, 1977, pp. 39-63.

DIERKENS, A., 'L'église Saint-Clément: évolution architecturale', in: *L'église Saint-Clé-*

ment de Watermael: 1000 ans d'histoire? (tentoonstellingscatalogus), Cercle Saint-Clément, Watermaal-Bosvoorde, s.p.

DOPERÉ, F., 'Microanalyse van middeleeuwse bouwverven. De steenhoudchronologie toegepast op de kerken van Anderlecht en Vilvoorde (Br. en Vl.-Brab.)', in: *Archaeologia Mediaevalis*, Kroniek nr. 30, Gent, 2007, pp.187-191.

KUBACH, H.E., VERBEEK, A., *Romanische Baukunst am Rhein und Maas. Katalog der vorromanischen und romanischen Denkmäler*, 3 vol., Berlin, 1976.

LEMAIRE, R., *La chapelle Sainte-Anne au château de Val-Duchesse à Auderghem*, Brussel, 1918.

LEMAIRE, R., LEURS, S., *Les origines du style gothique en Brabant. Première partie: L'architecture romane*, 2 delen, Brussel, 1906-1922.

MARTINY, V.-G., *Bruxelles: l'architecture des origines à 1900*, Nouvelles Editions Vokaer, Brussel, 1980 (Ville d'art, nr. 1).

MERTENS, R., 'De Sint-Lambertuskerk te St-Lambrechts-Woluwe', *Eigen Schoon en de Brabander*, 64, 1981, 4-5-6, pp. 161-184; 10-11-12, pp. 420-438.

ROMBAUX, J., 'Église Saint-Nicolas - Bourse à Bruxelles. Mise au jour de vestiges de l'avant-corps occidental de l'époque romane (XIIe siècle)', *Annales de la Société royale d'Archeologie de Bruxelles*, 48, 1956, p. 88.

ROMBAUX, J., 'Restauration de la tour romane de l'ancienne église des Saints Pierre et Paul de Neder-Over-Hembeek', *Folklore brabançon*, 152, 1961, pp. 565-581.

THIBAUT DE MAISIÈRES, M., 'Les églises brabançonnaises à tour centrale', *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, 38, 1934, pp. 165-178.

THIBAUT DE MAISIÈRES, M., *Les églises gothiques de Bruxelles*, Brussel, 1942.

VERBESSELT, L., 'De architectuur en de beeldhouwkunst in Brabant tijdens de 12e en het begin van de 13e eeuw', in: *Brabant in de twaalfde eeuw: een renaissance?*, Brussel, 1987, pp. 167-191.

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basy, Stéphane Demeter, Paula Dumont, Ode Goossens, Isabelle Leroy, Muriel Muret, Cecilia Paredes en Brigitte Vander Brugghen met de medewerking van Pascale Ingelaere en Anne-Sophie Walazyc voor het kabinet van Charles Picqué, minister-president belast met Monumenten en Landschappen.

SECRETARIAAT

Cindy De Brandt en Linda Evens

COÖRDINATIE PRODUCTIE

Koen de Visscher

REDACTIE

Françoise Aubry, Claire Billen, Paulo Charruadas, Odile De Bruyn, Quentin Demeure, Stéphane Demeter, Michel de Waha, Daniel Geerinck, Eric Hennaut Catherine Leclercq, Christophe Loir, Marc Meganck, Benoit Mihail, Philippe Sosnowska, Sven Sterken, Christophe Vachaudez, Linda Van Santvoort, Patrick Viaene,

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels en Erik Tack

NALEZING

Wim Kenis, Harry Lelièvre, Leo Verhoeven, Mia Verstaeten, en de leden van het redactiecomité.

VORMGEVING

supersimple.be

DRUK

Dereume Printing

BEDANKINGEN

Philippe Charlier, Julie Coppens, Alice Gerard en Alfred de Ville de Goyet (Documentatiecentrum van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting), Marcel Vanhulst (Directie Externe Communicatie).

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arllette Verkruyssen, directeur-generaal van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting, Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Directie Monumenten en Landschappen, CCN - Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken bij de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

FOTO OMSLAG

Nachtelijk zicht op Brussel vanaf de Louizalaan (M. Vanhulst, 2012 © MBHG)

LIJST MET AFKORTINGEN

AOCMWB - Archief Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn Brussel
AAM - Archives d'Architecture Moderne
AR - Algemeen Rijksarchief
ARB - Académie royale de Belgique
DML - Directie Monumenten en Landschappen
KBR - Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA - Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium
KMGK - Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
MBHG - Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Documentatiecentrum van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting
MSB - Museum van de Stad Brussel - Broodhuis
SAB - Stadsarchief Brussel
SIWE - Steunpunt industrieel en wetenschappelijk erfgoed
SRAB - Société royale d'archéologie de Bruxelles
VIOE - Vlaams Instituut voor het onroerend erfgoed

ISSN

2034-5771

Cette revue paraît également en Français sous le titre « Bruxelles Patrimoines ».